

THE RELIGIOUS SHIFT

Kerkelijke verschuiving als stedelijk proces in
Nederland tussen 1859 en 1930

Caroline Kok
3669084
c.j.a.m.kok@students.uu.nl

Bacheloreindwerkstuk
geschiedenis
07-04-2015

Begeleider: Auke Rijpma

Inhoud

Inleiding	2
De “Religious shift” in de Nederlandse steden	2
Onderzoek en methode	5
Stad en platteland tijdens de 19 ^e eeuw	8
Ontwikkelingspatronen van de gezindten	10
Historische steden:	11
Utrecht	11
Groningen	12
Amsterdam	13
Rotterdam	14
’s-Gravenhage	14
’s-Hertogenbosch	15
Breda	15
Textielsteden	16
Almelo	17
Enschede	18
Eindhoven	18
Hellendoorn	20
Mijnsteden	20
Heerlen en Brunssum	21
Kerkrade en Geleen	22
Dorpen	22
Blankenham	23
Hasselt	24
Katwoude en Loenen	24
Verklaringen	26
Kerkafval	26
Kerkelijke diversiteit	29
Conclusie	31
Bibliografie	33
sites	34
Digitale volkstellingen	34
Appendix	36

Inleiding

De “Religious shift” in de Nederlandse steden

Tijdens de Industriële Revolutie in Engeland vond er een enorme migratie van het platteland naar de stad plaats. Deze trek van het platteland naar de stad wordt beschreven met de term ‘verstedelijking’: ‘Een toenemende bevolkingsconcentratie, waarbij het aantal steden groeit en een steeds groter deel van de bevolking in steden woont¹.’ De verstedelijking had een enorme impact op de samenleving: verschillende culturen van de bevolking woonden en werkten naast elkaar in de alsmaar groeiende steden. Ronald Inglehart beschrijft in zijn onderzoek *Culture shift in advanced industrial society*² een zogenaamde culturele verschuiving in Engeland tijdens de Industriële Revolutie. Volgens zijn theorie veranderde de Industriële Revolutie de Engelse samenleving in zodanig grote mate dat er een andere cultuur was ontstaan op het gebied van geloofsovertuigingen, arbeidswaarden, familiewaarden en de houding tegenover scheiding, abortus en homoseksualiteit. Tijdens de industriële periode werd er, door het vervullen van materialistische behoeftes, ruimte gemaakt voor nieuwe behoeftes zoals maatschappelijke participatie en expressie³. Deze hernieuwde prioriteiten brachten een geleidelijke verandering in cultuur op gang: Inglehart onderscheidt hierbij de materiële- van de post-materiële cultuur. De verstedelijking die samenging met de Industriële Revolutie speelde een belangrijke rol in deze culturele verschuiving volgens Inglehart. De steden vulden zich met verschillende culturen, waarden en religie. Door de grote verschillen in tradities en mores was er een behoefte onder de stedelingen naar een gezamenlijke cultuur en onderlinge binding. Op deze manier bood de stad een podium voor nieuwe gezindten en verenigingen die de bewoners zou bijeenbrengen.

Een belangrijk element in de 18^e-eeuwse Engelse cultuur was de kerk. Deze speelde een grote rol in het dagelijks leven van zowel de lage als hoge klasse. Tijdens de Industriële Revolutie onderging de kerk in Engeland enkele veranderingen. Stedelingen waren verwijderd van hun vertrouwde kerkelijke gemeenschap en zochten nieuwe gemeenschappen op. Hierdoor ontstonden verschillende nieuwe godsdienstige stromingen in het land, dit keer vaak gebaseerd op klasse. Zo vonden de Methodisten in Engeland voornamelijk arbeiders onder hun aanhangers. Voor een politicoloog als Inglehart is het interessant om deze ontwikkelingen te onderzoeken omdat de kerk een belangrijke bron was voor het vormen en verspreiden van maatschappelijke en individuele

---

¹ Encyclo, ‘Verstedelijking’ (versie 29 juni 2008) <http://www.encyclo.nl/lokaal/10766> (geraadpleegd op 25 december 2014).

² R. Inglehart, *Culture shift in advanced industrial society* (Princeton 1990).

³ Inglehart, *Culture shift in advanced industrial society*, 236.

gedragsregels. Zo preekten geestelijke leiders -vaak doelbewust onder leiding van de hogere klasse - tot de arbeidersklasse dat hard werken en soberheid belangrijke waarden waren en drankgebruik een zonde was. Dit moest dronkenschap onder arbeiders tegen gaan.

Ook in Nederland is sprake geweest van verstedelijking. Tijdens de industriële periode, die in Nederland tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw tot de Eerste Wereldoorlog liep, mechaniseerden veel productiebedrijven dankzij nieuwe uitvindingen in de techniek. Nieuwe steden schoten als paddenstoelen uit de grond en bestaande steden breidden zich uit. In het land vond eveneens een leegloop van dorp naar stad plaats en het is aannemelijk dat deze samenkomst van culturen in de stad net zulk effect heeft gehad op de Nederlandse maatschappij als op het 18^e-eeuwse Engeland. Nederlandse 'plattelandse waarden' verschillen nog steeds met 'stadse waarden'. Het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) onderzocht de ontwikkelingen op sociaal-cultureel gebied, zoals demografie, onderwijs en vrijetijdsbesteding in dorpen. Deze onderzoeksresultaten laten zien dat plattelandsbewoners meer betrokkenheid tonen bij hun directe omgeving in vergelijking met stedelingen.⁴ Zo kennen zij hun buren vaker, zijn ze betrokken bij lokale tradities en voelen dorpingen zich verantwoordelijker voor lokale leefbaarheid. Volgens het onderzoek uit dit verantwoordelijkheidsbesef zich in een groter percentage participatie in vrijwilligersbesturen en organisaties⁵. Een ander verschil is de gemiddelde huwelijksleeftijd die veel hoger ligt in de steden dan in dorpen⁶. Het verschil tussen deze dorpse en stadse gewoontes vindt in de geschiedenis de oorsprong. Mijn verwachting is dat deze herkomst terug te leiden is tot de verstedelijking tijdens de Industriële Revolutie .

De kerk had in Engeland volgens Inglehart grote invloed op het gedrag van de burger. Het is aannemelijk dat de verschillende kerken in Nederland ook een moreel kader en gedragsregels schetsten voor de burgers. Er zijn enkele onderzoeken verricht naar de ontwikkeling van kerkelijk gedrag. Volgens Hans Knippenberg in zijn boek *De religieuze kaart van Nederland*⁷ kan Nederland worden opgedeeld in drie verschillende religieuze regio's: ten zuiden van de rivieren huist de Rooms-katholieke kerk, ten noorden van de rivieren de orthodox-protestantse 'band' die uitloopt op de Zeeuwse eilanden en die via de Betuwe, Utrecht en de Veluwe zich uitstrekt naar het noorden. De overige delen zijn volgens de schrijver meer vrijzinnig gelovige of onkerkelijke regio's⁸. Deze

---

⁴ A. Steenbekkers en L. Vermeij, *De dorpenmonitor: ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners* (Den Haag 2013) 248.

⁵ A. Steenbekkers en L. Vermeij, *De dorpenmonitor: ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners*, 248.

⁶ CBS, 'Huwten en Huwelijksontbinding' (versie maart 2014).

<http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37890&D1=0-42,47-64,69-82&D2=0-4&D3=22-24&VW=T> (21 december 2014).

⁷ H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Gorcum 1992).

⁸ Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 1.

kerkelijke verdeling is eeuwenlang stabiel gebleven. Zo'n langdurend patroon drukt ook een stempel op de cultuur in deze drie regio's. Zo zouden katholieken een groter saamhorigheidsgevoel hebben en volgzzaam zijn, tegenover orthodox-protestanten die stugger maar ook zelfstandiger overkomen⁹. Ook nu blijken er nog regionale -met godsdienst samenhangende- politieke en sociale verschillen voor te komen. Op het gebied van stemgedrag, geboortecijfer en onderwijs spelen religieuze overwegingen nog een belangrijke rol in regio's. Het is dan ook relevant om onderzoek te doen naar de ontwikkeling van het kerkelijke patroon ten tijde van de Industriële Revolutie; een periode die de eeuwenlange stabiliteit binnen de kerkelijke gezindten verstoortte.

Sommige studies richten zich op het kerkelijke patroon van een specifieke stad. In 2014 schrijft het bureau van onderzoek en statistiek in Amsterdam een rapport over religie in Amsterdam¹⁰. Amsterdam telde in 1849 nog honderd procent gelovige inwoners. In 2012 was dit percentage nog maar 38 procent¹¹. Ook zijn verschillende studies verricht naar regionale differentiatie tussen Nederlandse steden en dorpen. Zo schreef F. W. A. van Poppel *Stad en land in demografisch perspectief*¹² waarin hij beschrijft hoe regionale gewoontes een cruciale rol spelen in de demografische ontwikkeling. Andere onderzoeken leggen de nadruk op de kerkelijke richtingen. H. Kaajan beschrijft in *Zestig jaar kerksplitsing te 's-Gravenhage*¹³ de toedracht naar de kerkscheuring binnen de Nederlands Hervormde Kerk in 's-Gravenhage. In dit onderzoek noemt hij andere steden, zoals Rotterdam en Utrecht, die parallelle gevoelens hadden tegenover een splitsing, maar hier juist niet naar handelden. Hij maakt in zijn onderzoek gebruik van een comparatieve methode met betrekking tot het kerkelijk gedrag binnen één kerkelijke stroming.

Onderzoeken over kerkelijke stromingen zijn meerdere malen verricht. Hetzelfde geldt voor onderzoeken die zich spitsen op regionale verschillen of een urbaan-ruraal verschil. Geen enkel onderzoek heeft echter deze twee aspecten gecombineerd tot een comparatief onderzoek naar de ontwikkeling van de kerk in Nederlandse steden in vergelijking met de ontwikkeling in Nederlandse dorpen. In tegenstelling tot Inglehart die onderzoek deed naar een 'culture shift', ligt in dit onderzoek de focus op een 'religious shift' ofwel een 'kerkelijke verschuiving'. De kerkelijke stromingen boden eeuwenlang een morele basis voor de Nederlandse burger maar zijn in de laatste twee eeuwen enorm getransformeerd. Deze transformatie ging gepaard met de opkomst van de moderne steden. Daarom richt ik mijn onderzoek op dit onderwerp aan de hand van de volgende

---

⁹ Ibidem, 2.

¹⁰ D. Schippers en C. Wenneker, *Religie in Amsterdam* (Amsterdam 2014).

¹¹ Schippers en Wenneker, *Religie in Amsterdam*.

¹² F. W. A. van Poppel, *Stad en platteland in demografisch perspectief. De Nederlandse situatie in de periode 1850-1960* (Voorburg 1984) 177.

¹³ H.I.J. Kaajan, 'Kerkafscheiding te 's-Gravenhage' *Holland regionaal historisch tijdschrift* (Dordrecht 1985) 269.

vraag: **wat zijn de verklaringen voor de kerkelijke verschuiving die plaatsvond in de Nederlandse steden tussen 1859-1930?**. Net als Inglehart zal ik deze vraag in verband brengen met de term 'verstedelijking'.

Onderzoek en methode

Zoals genoemd is geen enkel onderzoek gericht op de kerkelijke ontwikkeling in Nederlandse steden vergeleken met de ontwikkeling in Nederlandse dorpen. Dit is mijns inziens juist relevant om te testen of verandering binnen de kerkelijke stromingen en kerkelijke diversiteit voornamelijk een stedelijk proces of een landelijk proces was. Om dit te onderzoeken, moeten er eerst een aantal punten worden behandeld. Allereerst schetst het paper een historische context van de kerkelijke gezindten en verstedelijking tijdens de Industriële Revolutie. Vervolgens moet worden vastgesteld of er een kerkelijke verschuiving in de Nederlandse steden plaatsvond. Door middel van een comparatieve studie zoek ik uit in hoeverre de kerkelijke diversiteit en aanhang van gezindten in steden is veranderd tijdens de Industriële Revolutie en in welke mate dit in verband kan worden gebracht met verstedelijking. Hierbij zal ik gebruik maken van overheidsrapporten zoals de volkstellingen van de tweede helft van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw.

Voor de invulling van deze volkstellingen werden alle Nederlanders huis-aan-huis bezocht waarbij 'telkaarten' werden uitgedeeld en later weer opgehaald. Deze tellingen laten per gemeente zien hoeveel burgers een bepaald geloof aanhingen. De volkstellingen vormen de hoofdbron van dit onderzoek. De bron bevat veel data over het aantal leden van kerkelijke gezindten per gemeente en is hierom erg waardevol. Desalniettemin bevatten de tellingen enkele valkuilen. Zo kreeg men automatisch het label 'onkerkelijk' wanneer zijn of haar religie niet tussen de beschreven stromingen op de telkaart stond. Hierdoor zijn er dus ook enkele personen die lid waren van een kerkelijke stroming als onkerkelijk genoteerd. Het gaat hierbij om leden met godsdiensten die nauwelijks aanhang hadden in Nederland. Vanwege het geringe aantal zal de categorie 'onkerkelijken' dus niet aanzienlijk veranderen. Een ander nadeel van het gebruik van de volkstellingen is dat verscheidene volkstellingen van gemeentes in de provincie Noord-Brabant in 1899 ontbreken. De gegevens van Brabantse steden zijn onbekend tussen 1889 en 1909, waardoor de patronen van deze gemeentes minder betrouwbaar zijn.

Het onderzoek bestudeert de periode van 1859 tot 1930. Tijdens deze periode startte de overheid met het grootschalig investeren in infrastructuur door het aanleggen van het spoorwegnetwerk en kanalen zoals het Noordzeekanaal. Ook investeerde de regering tijdens deze periode in het graven van mijnen. Deze investeringen zorgden voor een grotere mobiliteit en een

brede arbeidsmarkt in de steden. Inglehart gaat in zijn theorie uit van urbanisatie als hoofdreden voor een 'cultural shift'. Door het tijdvak te leggen in de periode waar verstedelijking grote vormen aannam, kan verstedelijking in verband worden gebracht met de kerkelijke verschuiving. Het industrialisatieproces in Nederland duurde tot het begin van de eerste Wereldoorlog. Desalniettemin is er gekozen voor een iets later eindpunt: 1930. Op deze wijze beslaat het onderzoek zowel het startpunt van verstedelijking als het begin van de stagnatie van verstedelijking.

De comparatieve methode vormt de kern van deze studie. Door het vergelijken van ontwikkelingen binnen de kerkelijke stromingen in steden en dorpen kan er een stedelijk patroon worden ontdekt. Verschillende onderzoekers hebben getracht een vast patroon te ontdekken in de Nederlandse demografie. Van Poppel probeerde dit ook door de focus te leggen op geboorte, sterfte, emigratie en immigratie. Wat specifiek is voor de steden en wat niet, onderzoekt hij door trends in stedelijke gebieden te vergelijken met trends in niet-stedelijke gebieden¹⁴. Waar zowel Hofstee als Van Poppel kozen voor een selectie van steden die uit elke regio van het land komen¹⁵, kies ik voor het onderzoeken van de 'nieuwe steden' die opkomen in het industriële tijdperk. Volgens C. S. Kruijt heeft het urbanisatieproces vooral zijn neerslag gekregen in het ontstaan van de randstad Holland en buiten het westen in de opkomst van de Brabantse industriesteden, de mijnstreek in Zuid-Limburg en de textielsteden in Twente.¹⁶ Omdat in dit onderzoek de kerkelijke ontwikkelingen in verband worden gebracht met verstedelijking, zijn de steden uit de door Kruijt beschreven streken geselecteerd: de Randstad, het Brabantse industriegebied, de mijnstreek in Zuid-Limburg en het Twentse textielgebied. Van deze gehele selectie is uitgebreid statistisch materiaal te vinden met betrekking tot de kerkelijke stromingen in Nederland door de tienjaarlijkse volkstellingen.

Allereerst zullen historische steden worden onderzocht. Deze waren verstedelijkt, maar breidden enorm uit tijdens het industriële tijdperk. De geselecteerde historische steden betreffen Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage, 's-Hertogenbosch, Utrecht, Breda en Groningen. Daarnaast kijken we naar dorpen of kleine steden die enorm zijn gegroeid tijdens de industriële periode, zoals mijn- en textielsteden. De geselecteerde textielsteden zijn Enschede, Almelo, Hellendoorn en Eindhoven. De onderzochte mijnsteden zijn Heerlen, Brunssum, Geleen en Kerkrade. Om te testen of een kerkelijk patroon een landelijk of stedelijk patroon is, is er voor gekozen om ook dorpen te onderzoeken die niet of nauwelijks zijn geurbaniseerd. Op deze manier test ik of de kerkelijke verschuiving een gevolg van urbanisatie was of dat het om een landelijk verschijnsel ging. De onderzochte dorpen zijn Blakenham, Loenen, Katwoude en Hasselt. Deze keuze heeft een

---

¹⁴ Van Poppel, *Stad en platteland in demografisch perspectief*, 1.

¹⁵ Ibidem, 4.

¹⁶ C. S. Kruijt, *De verstedelijking van Nederland* (Assen 1961) 8-10.

geografische reden: deze liggen in de buurt van een geselecteerde textiel-, mijn-, of historische stad en zijn daardoor beter te vergelijken.

Stad en platteland tijdens de 19^e eeuw

'Van handelsroutes tot spoorwegen, van schilderkunst tot avant-garde, van conservatieve partijen tot revolutionaire bewegingen; de wieg stond altijd in de stad'¹⁷.

In de tweede helft van de negentiende eeuw was een nieuw contrast ontstaan: 'Buiten' was op het platteland en 'binnen' was in de stad¹⁸. De stedeling vond in het platteland een niet-moderne wereld en gebruikte het als ontsnapping van de 'nieuwe wereld'¹⁹. Het verdwijnen van de 'oude wereld' wordt vaak in verband gebracht met de komst van de spoorwegen²⁰. De aanleg van spoorwegen bracht massavervoer van goederen en mensen op gang²¹ en verhoogde zo de regionale en sociale mobiliteit. Toch ging de invoering van het nationale spoorwegnet relatief langzaam in Nederland. Pas na 1860 kwam Nederland in de greep van modernisering²² en werd er geïnvesteerd in spoorwegen. Ook andere ontdekkingen die de wereld na 1850 veranderden, zoals massacommunicatie en -productie, werden nog op relatief kleine schaal ingevoerd²³. Bovendien was de energievoorziening binnen Nederland toentertijd niet erg groot. De steenkoolwinning in Zuid-Limburg was marginaal en de introductie van elektriciteit verliep moeizaam²⁴. Dit zorgde allemaal voor een relatief lage productiviteit. Een Engelse ondernemer schreef in 1847: 'Alle zaken worden door de Hollanders behandeld met zulk een tijdverspilling, dat men zou geloven dat ze hun leven niet met jaren maar met eeuwen tellen'²⁵. Vijf jaar later beschreven media een ander soort instelling. Artikelen over nieuwe technieken binnen de communicatie en mobiliteit namen een prominente rol hierbij in. Zo klaagde een schrijver in *De Economist* over het feit dat tien jaar voor het uitbrengen van zijn artikel enkel twee postbestellingen in de stad waren. Nu zijn het er al vijf of zes volgens de schrijver²⁶. Deze overgang illustreert hoe het leven in de stad langzaam op gang komt en versnelt. Desalniettemin wekte het beeld in de late negentiende eeuw niet de indruk dat er een aanzienlijke stijging in productiviteit zou volgen in de twintigste eeuw. Een ingenieur noteerde in 1897 nog over de Nederlandse scheepsbouw: 'waar over 't algemeen in Engeland het sjouwerswerk door machines

---

¹⁷ R. Bookmken, e.a., *Stad zonder horizon* (Amsterdam 1977) 21.

¹⁸ A. van der Woud, *Een nieuwe wereld* (Amsterdam 2006) 185.

¹⁹ Ibidem, 187.

²⁰ Ibidem, 327.

²¹ G. Th. J. Deilfgaauw, 'Bevolkingsvraagstuk en industrialisatie als economische problemen voor Nederland', *De Economist* (zp 1949, volume 97, nr. 1) 865.

²² L. de Klerk, 'Verstedelijking 5.0.' *Rooilijn* 24.5 (zp 2010) 316.

²³ A. van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 116.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem, 104.

²⁶ Ibidem, 106.

wordt gedaan, geschiedt dit in Nederland hoofdzakelijk door handenarbeid²⁷. Nederland lijkt nog in de beginfase van haar industriële tijdperk te zitten.

Deze beginnende industrialisatie ging gepaard met een hoge bevolkingsgroei. In *Industrialization-emigration*²⁸ beschrijft Willem Steigenga hoe de bevolking van Nederland met meer dan honderd procent was toegenomen tussen 1830 en 1900 en zelfs wederom was verdubbeld in de periode tussen 1900 en 1950. De urbaan-rurale tegenstelling maakt deze groei interessant: de groei in de stad was relatief vele malen groter dan de toename op het platteland. Veel bewoners trokken naar de stad op zoek naar werk. De verstedelijking komt sterk naar voren uit de geografische spreiding van de bevolkingsgroei. Volgens C. S. Kruijt was deze het hoogst in de randstad en in de opkomende mijn-, textiel- en industriesteden.²⁹ Hieruit kan geconcludeerd worden dat de bevolkingsgroei een steeds meer stedelijk karakter had³⁰. Dat blijkt ook uit een onderzoek van Len de Klerk: in de negentiende eeuw groeide de stadsbevolking met 89 procent en de inwoners op het platteland met slechts 11 procent³¹. Deze demografische omslag vond plaats in de jaren zestig van de negentiende eeuw³²: de periode waarin Nederland ging investeren in spoorwegen en fabrieken. De volkstelling in 1859 geeft aan dat het deel van de bevolking in de stad tien procent minder mensen telde dan die op het platteland. Tien jaar later, in 1869, was dit tien procent meer³³. Na 1870 begonnen steden zich sterk uit te breiden en is het tijdperk van de moderne verstedelijking aangebroken³⁴. Vanaf 1870 tot 1900 zijn het vooral de drie grote steden als Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage die groeien³⁵. Tussen 1900 en 1930 werd de groei in deze steden zwakker, en nam de bevolkingsgroei in kleinere gemeentes met meer dan 20.000 inwoners juist toe.³⁶

Niet alleen de mobiliteit en groei onderscheidt de stad van het dorp. In 1915 publiceert *De nieuwe Amsterdammer* een rubriek genaamd 'Brieven van het platteland' waarin de schrijver vaststelt dat de plattelandse jeugd langzaamaan het 'stadse gedrag' overneemt: 'Helaas dat het oude boerenras uitsterft en de jeugd door de zenuwachtigheid uit de stad is besmet. Ze lezen te veel in de krant; dat is de pest voor hun gesteldheid. Ze moeten alles na-apen uit de groote stad, en vergeten dat ze op een dorp wonen.'³⁷ Uit deze beschrijving kan worden geconstateerd dat het beeld van de schrijver over de stad allesbehalve positief was. De houding van sociologen en cultuurhistorici

---

²⁷ A. van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 115.

²⁸ W. Steigenga, *Industrialization-emigration* (Den Haag 1955) 1.

²⁹ C. S. Kruijt, *De verstedelijking van Nederland*, 8-10.

³⁰ A. van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 186.

³¹ Len de Klerk, 'Bespiegelingen over groei, stagnatie en contractie', *Rooilijn* 43.5 (zp 2010) 317.

³² A. van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 186.

³³ Ibidem.

³⁴ C. S. Kruijt, *De verstedelijking van Nederland*, 7.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem, 8.

³⁷ J. D. C. van Dokkum, 'Brieven van het platteland', *De groene Amsterdammer* (1915 nr 16) 1.

tegenover het urbanisatieproces werd tevens kritischer: Spengler, Mumford en Sorokin beschreven het stadsleven als zeer negatief³⁸. Zo geeft Mumford in zijn boek 'the culture of cities'³⁹ zelfs aan een hoofdstuk de titel: 'A brief outline of hell'⁴⁰, om de cultuur in de stad te beschrijven. Processen als industrialisatie en urbanisatie trokken veel inwoners van het platteland naar de stad en dit had een enorm effect op de bestaande sociale structuren. Door de samenkomst van verschillende bevolkingsgroepen met eigen culturen gingen bindende tradities verloren. Dit maakte plaats voor nieuwe denkbeelden en bindende gezindten.

Theo van Engelen beweert in zijn boek *Van twee naar zestien miljoen mensen*⁴¹ dat het menselijk gedrag bepaald wordt door twee invloeden: economische rationaliteit en morele aanvaardbaarheid⁴². Wat nuttig was moest dus ook daadwerkelijk mogen. Dit terrein wordt beïnvloed door religie volgens Van Engelen. Religie beoordeelde het gedrag op normatieve gronden in plaats van het economisch voordeel wat het zou opleveren⁴³. Bovendien gaf godsdienst ook zin aan het bestaan. Religie gaf dus de invulling hoe er met dit economisch voordeel moest worden omgegaan. Naar aanleiding van de theorie van Van Engelen kunnen we constateren dat met de plotselinge opkomst van massaproductie en nieuwe economische vooruitgang er ook een nieuwe morele invulling van de kerk nodig was. Over deze invulling viel veel te twisten en dit resulteerde in splitsingen, afscheidingen en geheel nieuwe stromingen.

Ontwikkelingspatronen van de gezindten

---

³⁸ C. S. Kruijt, *De verstedelijking van Nederland*, 15-19.

³⁹ L. Mumford, *The culture of cities* (New York 1944).

⁴⁰ Mumford, *The culture of cities*, 272.

⁴¹ T. van Engelen, *Van twee naar zestien miljoen mensen* (Amsterdam 2009).

⁴² Engelen, *Van twee naar zestien miljoen mensen*, 25.

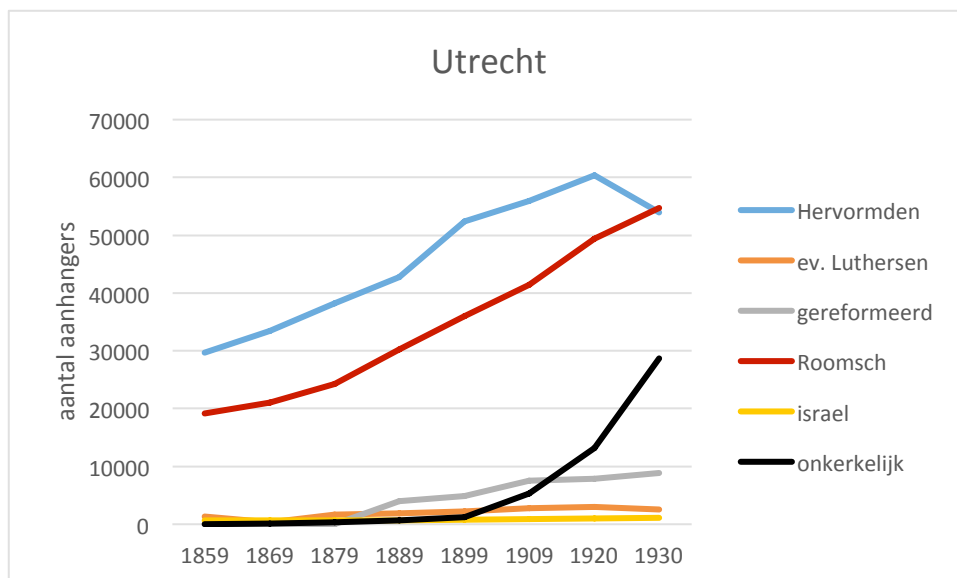
⁴³ Ibidem.

Vond er een kerkelijke verschuiving in Nederland plaats? En betrof dit een landelijk of een stedelijk proces? Hoe valt deze verschuiving bovendien te verklaren? De arbeidersklasse kan behoefte hebben gehad aan een eigen kerkelijke of sociale stroming door het gebrek aan hun vertrouwde kerkelijke gemeenschap, zoals de 18^e-eeuwse methodisten in Engeland. Er bestaan ook andere mogelijke verklaringen. Arbeidsimmigranten die een exotische godsdienst met zich meenamen, kunnen hebben bijgedragen aan de kerkelijke diversiteit binnen een stad. Ook moesten kerkelijke gezindten zich aanpassen aan de snel veranderende maatschappij en de 'in moreel vervallen' steden. Een nieuwe invulling van het kerkelijke beleid was hiervoor nodig. Discussies over deze invulling zorgden voor spanningen binnen verschillende gezindten en soms zelfs tot afsplitsing. Deze splitsingen kunnen ook de oorzaak zijn geweest van een kerkelijke verschuiving. Om de mogelijke verklaringen te testen, zijn er ontwikkelingspatronen van de kerkelijke gezindten in steden en dorpen nodig. Op deze manier kan er een stedelijk patroon worden gevonden over de ontwikkeling binnen de kerkelijke stromingen dat zich onderscheidt van het plattelandse patroon.

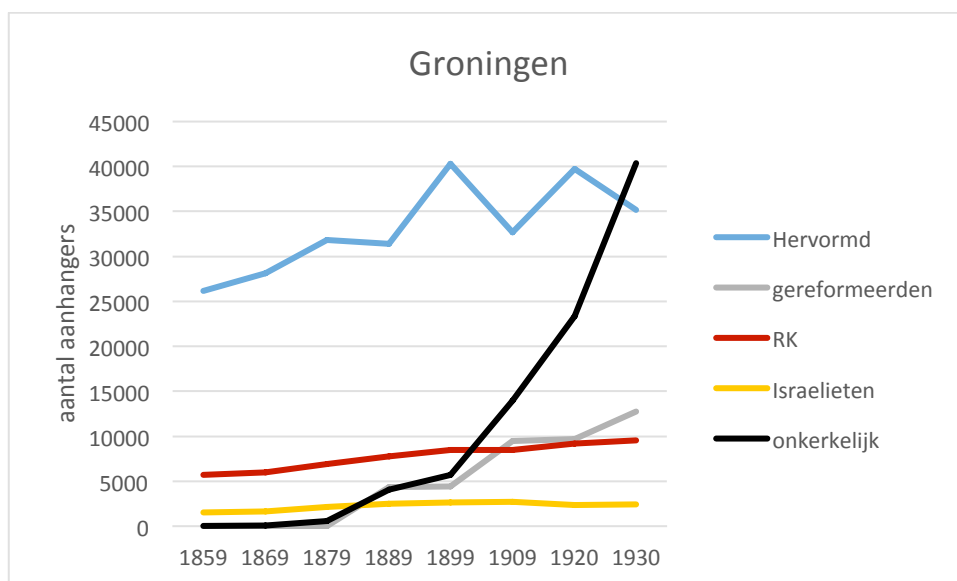
Historische steden:

Utrecht

In 1859 was de Nederlands Hervormde kerk de grootste stroming binnen Utrecht. Met 29.678 aanhangers liet de gezindte de Rooms-katholieke kerk met tienduizend gelovigen achter zich. In 1930 waren deze rollen omgedraaid en telde de Rooms-katholieke kerk ruim 1000 meer aanhangers. In de periode hiertussen was de kerkelijke diversiteit in Utrecht enorm toegenomen. Gereformeerden, evangelisch-Luthers, Israëlieten (aanhangers van het Jodendom), Remonstranten, Doopsgezinden, Christelijk Afscheiden en onkerkelijken (personen die geen gezindten aanhangen) leefden allen onder elkaar, waardoor Utrecht een religieuze smeltkroes leek. Figuur één laat zien hoe de Utrechtse bevolking daadwerkelijk verdeeld was tussen 1859 en 1930. In feite waren de Rooms-katholieke kerk, de gereformeerden, onkerkelijken en Nederlands Hervormde kerk aanzienlijk in de meerderheid en vormden de overige stromingen slechts een kleine groep. De Rooms-katholieke kerk vormde relatief de meest stabiele, onveranderlijke stroming. De Nederlands Hervormde kerk groeide mee met het inwoneraantal tot 1920 waarna een daling in het aantal aanhangers ontstond. Hiermee was het de enige stroming die in de ruim zeventig jaar een daling in het aantal leden ervoer. Vanaf 1899 vond er een aanzienlijke groei plaats binnen het aantal onkerkelijken en deze groei nam toe in 1920; hetzelfde moment dat er een daling plaatsvond binnen de Nederlands Hervormde kerk. Hieruit zou kunnen worden geconcludeerd dat het aantal wat zich afscheidde van de Nederlands Hervormde kerk zich had toegevoegd tot de stroming van onkerkelijken.

Figuur 1 Kerkelijke stromingen in Utrecht 1859-1930

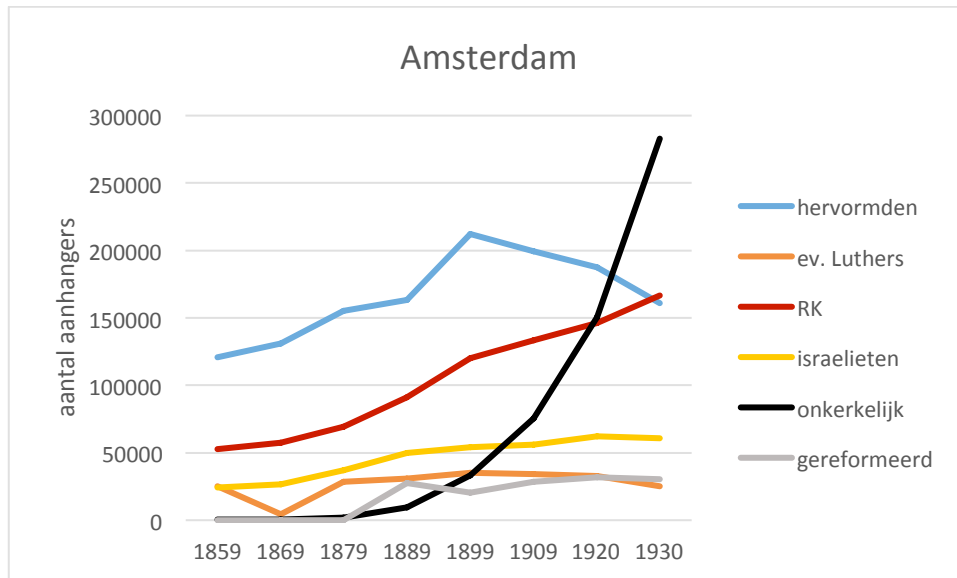

Figuur 2 Kerkelijke stromingen in Groningen 1859-1930

Groningen

In tegenstelling tot Utrecht was in Groningen de Nederlands Hervormde kerk de hoofdstroming, die samen met de gereformeerden en de Rooms-katholieke kerk de drie voornaamste kerkelijke gezindten vormden. Daarnaast toont figuur twee een verlies in aanhangers van de Nederlands Hervormde kerk tussen 1899 en 1909. Dit verlies ging gepaard met een stijging in het aantal gereformeerden en onkerkelijken waardoor het lijkt alsof de 'verloren' Hervormden zich bij de gereformeerde kerk aansloten of onkerkelijk werden. Na 1920 ervoer de Nederlands Hervormde kerk

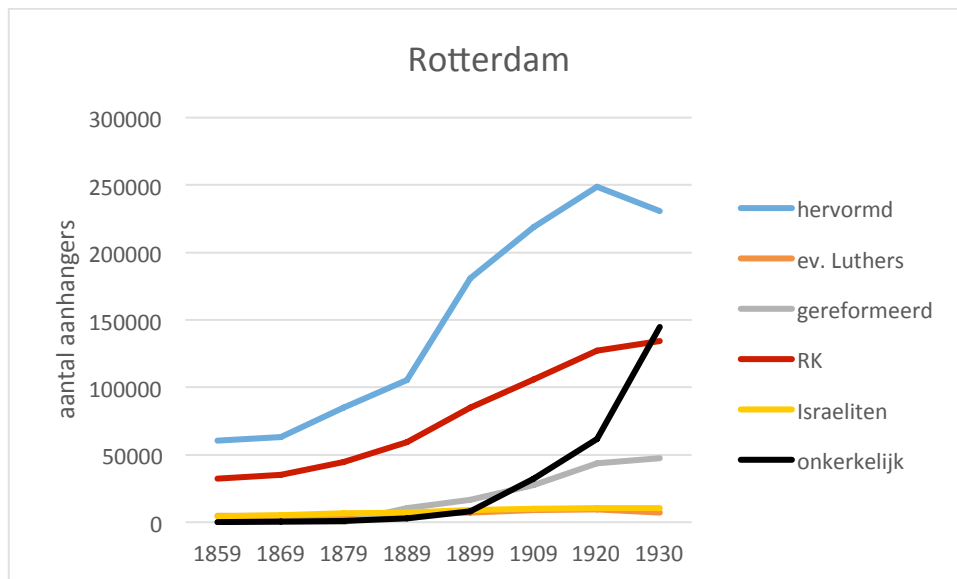
opnieuw een verlies, wederom gepaard met een zeer hoge stijging van het aantal kerkelijken en een lichte stijging in het aantal gereformeerden. De Rooms-katholieke kerk bleef een stabiele hoofdstroming maar nam niet toe ten opzichte van de bevolkingsgroei. De gereformeerden groeiden vanaf 1879 aanzienlijk en ontwikkelden tot dezelfde omvang als de Rooms-katholieke kerk. De Israëlieten besloegen maar een klein deel van Groningen.

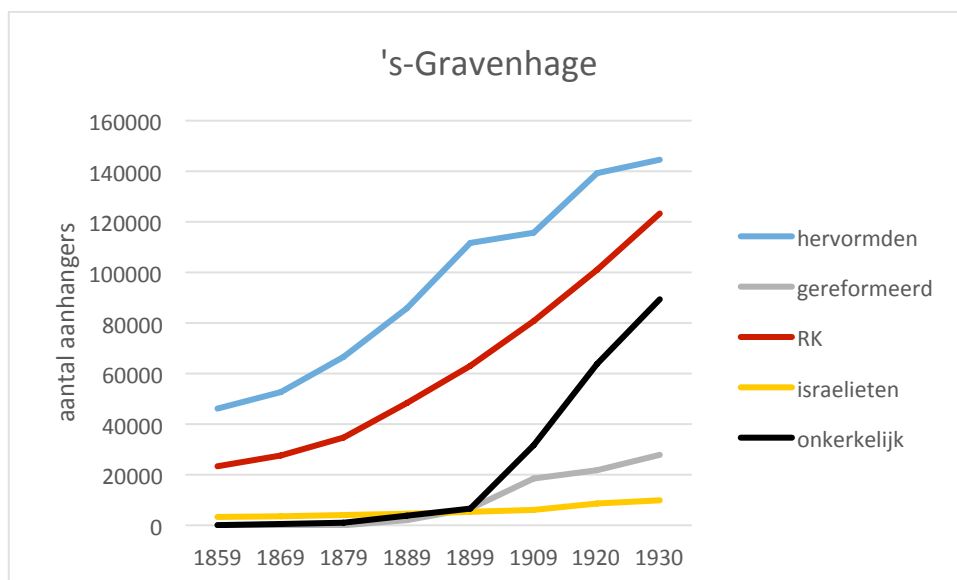
Figuur 3 kerkelijke stromingen in Amsterdam 1859-1930

Amsterdam

Het kerkelijke patroon van Amsterdam (figuur drie) lijkt op het gevonden patroon in Utrecht met betrekking tot de kerkelijke diversiteit. Zowel Israëlieten als evangelisch Lutherse besloegen, naast de hoofdstromingen, een groot deel van de Amsterdammers. Net als bij Groningen was in 1930 het aantal onkerkelijken groter dan de aanhangers van de Nederlands Hervormde kerk, die in 1859 nog de hoofdstroming vormde. Tevens bleef in Amsterdam de Rooms-katholieke kerk een constant groeiende stroming. De onkerkelijken groeiden sterk vanaf 1899; hetzelfde punt waar de Nederlands Hervormde kerk in omvang kromp.

Figuur 4 kerkelijke stromingen in Rotterdam 1859-1930

Figuur 5 kerkelijke stromingen 's-Gravenhage 1859-1930

Rotterdam

In Rotterdam (figuur vier) was de Nederlands Hervormde kerk de grootste kerkelijke stroming. Vanaf 1899 stagneerde de groei van de kerk. Ook hieruit blijkt dat wanneer de Nederlands Hervormde kerk in aanhangers stagneerde, het aantal onkerkelijken toenam. Daarnaast komt ook een ander motief terug: de Rooms-katholieke kerk bleef in een constante lijn groeien en ervoer weinig opvallende verandering.

's-Gravenhage

's-Gravenhage (figuur vijf) had net als Amsterdam en Utrecht te maken met een constante groei binnen de Rooms-katholieke kerk. Toch verschilde 's-Gravenhage van de andere steden: de

Nederlands Hervormde kerk stagneerde daar pas vanaf 1920. Vanaf 1899, wanneer de onkerkelijken enorm veel aanhang vergaaren, ervoer de Nederlands Hervormde kerk al minder groei. Dit kan komen door een toenemende groei in gereformeerden en onkerkelijken.

's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch (figuur zes) toont een andere tendens dan de tot nu toe gevonden patronen. Daarbij komt dat van de periode tussen 1889 en 1909 geen volkstellingen beschikbaar zijn waardoor een periode van twintig jaar slechts één meting kent. Hierdoor geeft de grafiek een relatief minder betrouwbaar beeld weer. In 's-Hertogenbosch groeide het aandeel van Rooms-katholieken evenredig met het aantal inwoners. Er waren geen grote religieuze veranderingen. In 1859 waren er slechts 3187 inwoners die naar de Nederlands Hervormde kerk gingen. In 1930 was dit getal teruggedrongen naar 2116. De gereformeerden vormen slechts een zeer klein aandeel van de bevolking. In 's-Hertogenbosch was er tussen 1859 en 1930 weinig kerkelijke diversiteit. Dit staat in contrast met de andere steden die juist werden gekenmerkt door veel verschillende kerkelijke gezindten in de gemeente.

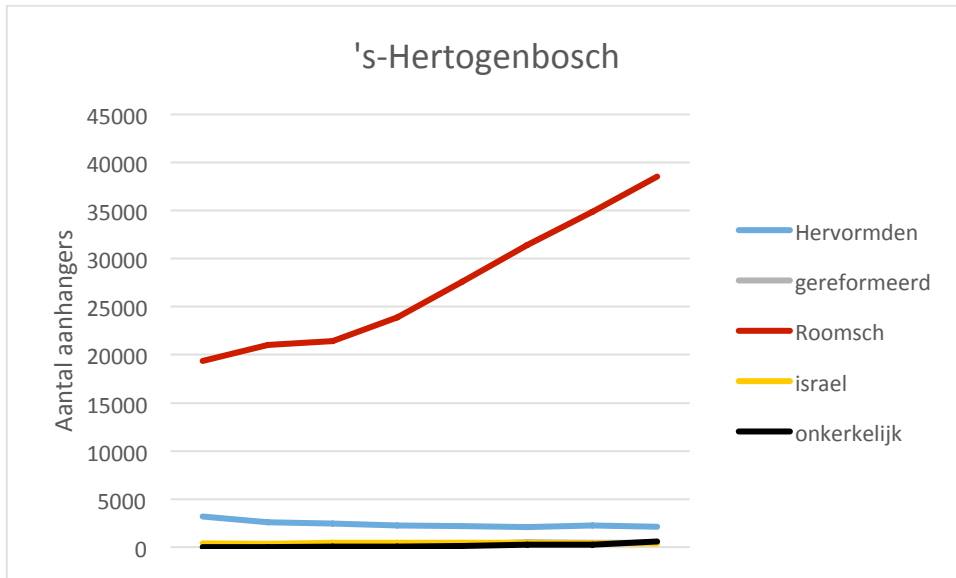
Breda

Net als 's-Hertogenbosch toont figuur zeven een patroon waar de Rooms-katholieke kerk evenredig groeit met het aantal inwoners. De overige kerkelijke stromingen bleven stabiel maar ondergingen nauwelijks veranderingen en vormden een klein deel van het aantal inwoners. De scheve verhouding tussen de Rooms-katholieke kerk en de overige stromingen lijkt kenmerkend voor de provincie Noord-Brabant.

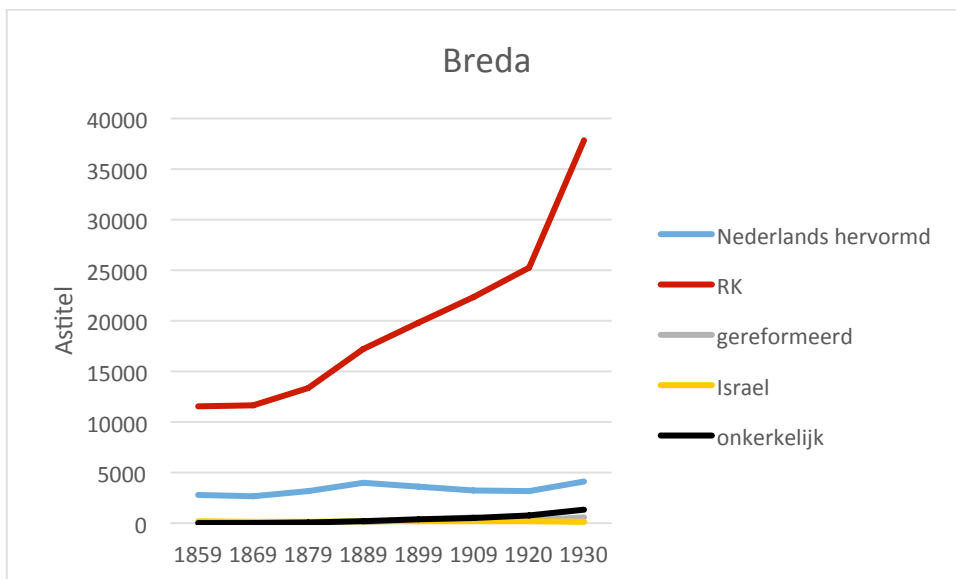
Historische steden in het noorden tonen dus een patroon dat een aantal kenmerkende eigenschappen bevat met betrekking tot kerkelijkheid en kerkelijke diversiteit. Allereerst is er sprake van grote kerkelijke pluriformiteit binnen de steden. Hierbij zijn de hoofdstromingen echter aanzienlijk groter dan de kleinere stromingen zoals doopsgezinden of Israëlieten. De twee hoofdstromingen in 1859 zijn de Nederlands Hervormde kerk en de Rooms-katholieke kerk. In 1930 is hier een derde hoofdstroming aan toegevoegd: de onkerkelijken. De opkomst van deze stroming ging vaak gepaard met een daling binnen de Nederlands Hervormde kerk. Dit suggereert dat de Nederlands Hervormde kerk haar aanhang verliest aan de onkerkelijken. Ook is er een tweede patroon dat te zien is in de zuidelijke steden zoals 's-Hertogenbosch en Breda. Beide steden laten in de grafiek zien dat de Rooms-katholieke kerk de enige hoofdstroming vormt en vrijwel evenredig met het inwoneraantal groeit. Uit deze bevindingen kan worden geconcludeerd dat het noordelijke

(protestantse) deel van Nederland een ander patroon zou hebben dan het zuidelijke (katholieke) deel.

Figuur 6 kerkelijke stromingen 's-Hertogenbosch

Figuur 7 Kerkelijke stromingen in Breda 1859-1930

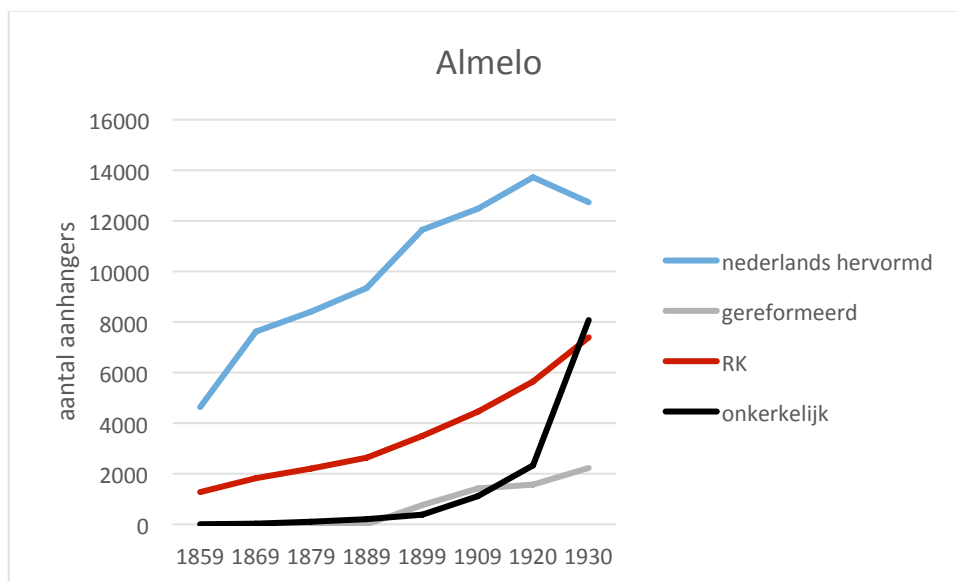
Textielsteden

Het industriële tijdperk had de mechanisering van de textielproductie als groot kenmerk. In Groot-Brittannië was de textielindustrie een van de krachten achter de Industriële Revolutie geweest, onder andere door de uitvinding van de 'spinning Jenny'; een aangedreven spinnenwiel. In de eerste helft van de negentiende eeuw werden de Nederlandse spinnerijen ook gemechaniseerd. De

textielindustrie concentreerde zich vooral in en rondom Twente waar de eerste stoomspinnerij in 1830 werd geïnstalleerd en de eerste stoomweverij in 1852 werd geïntroduceerd⁴⁴. Enkele steden die profiteerden van de opkomende textielindustrie waren Almelo, Eindhoven, Enschede en Hellendoorn.

Almelo

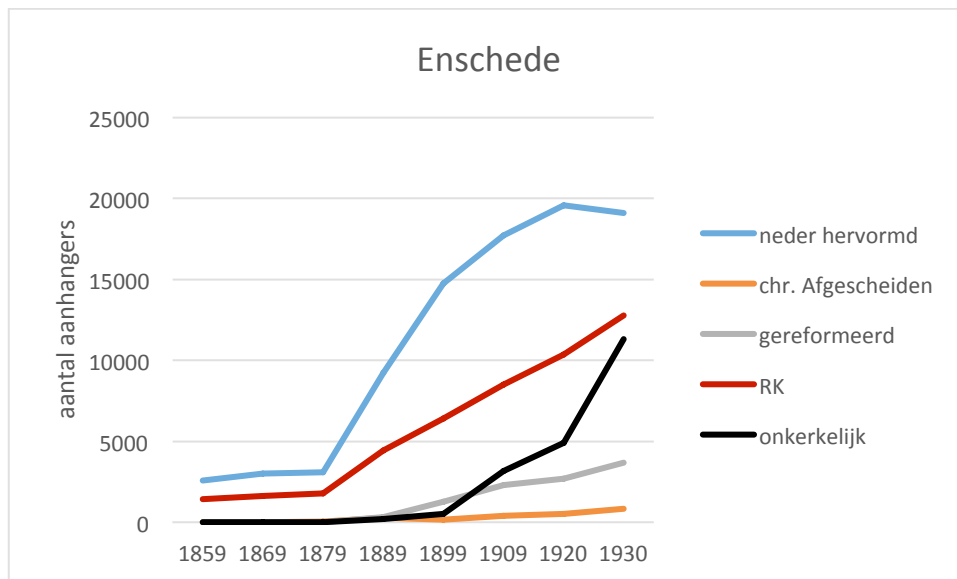
Almelo (figuur acht) had een toenemende bevolkingsgroei vanaf 1889. Dit kwam door de groeiende werkgelegenheid in de textielindustrie die in de Twentse streek was gevestigd. De Nederlands Hervormde kerk vormde de kerkelijke hoofdstroming van Almelo. Dit verandert niet tussen 1859 en 1930. Wat wel verandert is het aantal onkerkelijken in deze periode. Waar de Nederlands Hervormde kerk en de Rooms-katholieke kerk in 1859 verreweg de gezindten domineerden in Almelo, vormden de onkerkelijken een aanzienlijk groot deel in 1930. Bovendien daalde het aandeel van de Nederlands Hervormde kerk tussen 1920 en 1930. De gereformeerden vormden de kleinste groep van de vier hoofdstromingen met een percentage van 7.4 procent. De onkerkelijken groeiden tussen 1909 en 1930 van 3151 naar 8328 aanhangers en vormde de op-een-na grootste kerkelijke stroming in 1930.

Figuur 8 kerkelijke stromingen Almelo 1859-1930

⁴⁴ A.L. van Schelven, 'Salomonson, Godfried (1838-1911)' (versie zij)

<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/salomonson> (8 januari 2015).

Figuur 9 kerkelijke stromingen in Enschede 1859-1930

Enschede

Enschede (figuur negen) groeide uit tot het belangrijkste centrum van textielproductie in Nederland en trok daarmee veel arbeiders van binnen- en buitenland aan. De textielstad groeide met ruim 1000 procent tussen 1859 en 1930 van 4.329 inwoners naar 49.526 inwoners. De religieuze ontwikkeling binnen Enschede (figuur negen) toont dezelfde processen als in Almelo. Vanaf 1899 nam het aantal onkerkelijken in de stad enorm toe en vormde in 1930 ruim een vierde van de bevolking. De Nederlands Hervormde kerk stagneerde in groei terwijl de Rooms-katholieke kerk een stabiele groei behield. Ook andere kerkelijke gezindten die niet te zien zijn op de grafiek namen toe. Zo groeiden ook de christelijk afgescheidenen en de Israëlieten op kleine voet.

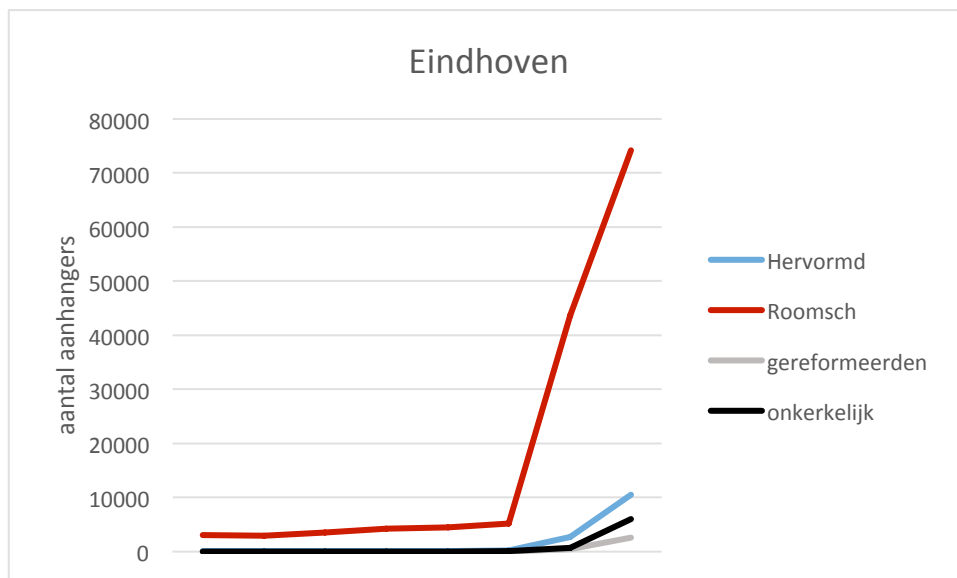
Eindhoven

Hoewel de stad Eindhoven voornamelijk bekendheid vergaarde door de sigarenindustrie en Philips, heeft de verwerking van textiel ook een belangrijke rol in de stadsontwikkeling gespeeld.

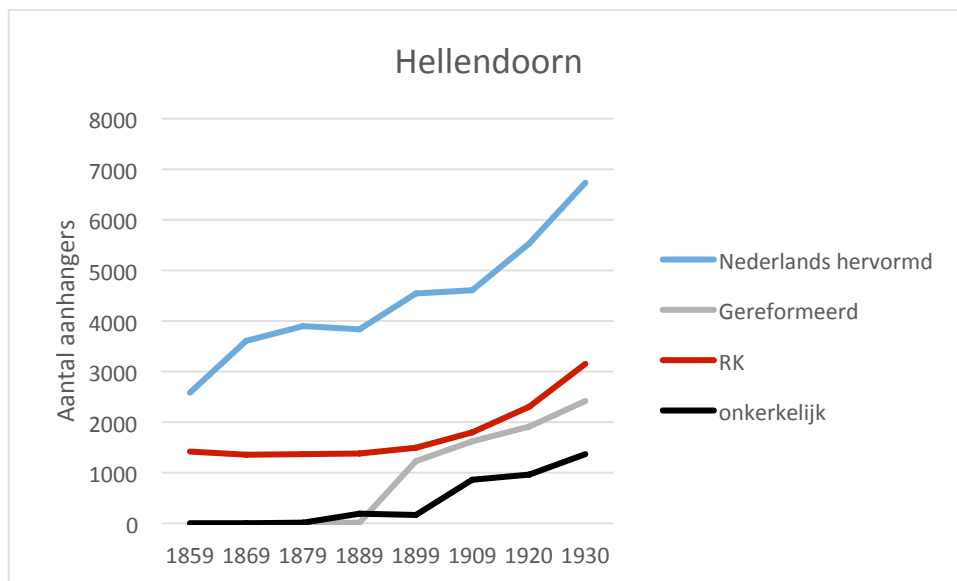
Eindhovense textielproducenten leverden voornamelijk stoffen aan passagiersbedrijven en aan het hof omdat de stad 'trijk' produceerde; een stof die gebruikt werd door meubelmakers. Ook tijk, de bekleding van matrassen, werd er vervaardigd. Door de groeiende textiel- en tabaksnijverheid explodeerde het inwonersaantal van Eindhoven tussen 1909 en 1930⁴⁵. Het groeide van 3191 inwoners naar een stad dat 94.942 inwoners telde. Deze enorme groei, gepaard met een hogere bevolkingsdichtheid laat zien hoe sterk Eindhoven verstedelijkt tijdens de industriële periode. Toch

⁴⁵ Eindhoven Chronos, 'Een geschiedenis van Eindhoven (versie zj)
<http://www.hvogels.dds.nl/eindhoven/geschiedenis.html> (11 januari 2015)

verschilt Eindhoven met de noordoostelijke steden. De hoge bevolkingsgroei vertaalde zich in een bijna evenredige groei van de Rooms-katholieken. Wederom toont een stad beneden de rivieren, net als 's-Hertogenbosch (figuur zes) en Breda (figuur zeven) een patroon met de Rooms-katholieke kerk als hoofdstroming. De Nederlands Hervormde kerk groeide eveneens maar in een lager tempo. Vanaf 1919 ontstond er een lichte stijging in het aantal gereformeerden en het aandeel onkerkelijken. Tegelijkertijd vond er een minder grote groei plaats binnen de Rooms-katholieke hoofdstroming die erop zou kunnen wijzen dat er aandeel verloren is gegaan aan de gereformeerde afsplitsing of de onkerkelijken. De kerkelijke diversiteit was niet erg groot: naast de Nederlands Hervormde Kerk en de Rooms-katholieke kerk vormden alleen de gereformeerden stromingen die meer dan 1000 leden bezaten. Daarmee vormden overige stromingen (zie figuur C in appendix) slechts een marginaal deel van de bevolking.

Figuur 10 kerkelijke stromingen Eindhoven 1859-1930

Figuur 111 kerkelijke stromingen Hellendoorn 1859-1930

Hellendoorn

Het kerkelijke groeiproces van Hellendoorn (figuur elf) lijkt op de ontwikkelingen in Enschede en Almelo. Een groot verschil echter betreft de Nederlands Hervormde kerk. Deze stroming was in Hellendoorn de grootste gezindte en stagneerde niet, in tegenstelling tot Almelo en Enschede. Desalniettemin groeide de onkerkelijke groepering vanaf 1899 gestaag. De bevolking nam ook toe vanaf 1909. Hier is een reden voor: in 1910 kwam er een spoorlijn te liggen naast Hellendoorn waardoor de mobiliteit van de bewoners en de groei van de stad versnelde.

Hellendoorn, Almelo en Enschede lijken zowel op het gebied van bevolkingsgroei als op het gebied van religieuze ontwikkelingen erg op elkaar. De steden ontwikkelen zich van een dorp met twee religieuze stromingen naar een stad met een grotere kerkelijke diversiteit. Het zuidelijk gelegen Eindhoven toont een ander patroon. De stad groeit in een korte en explosieve periode en bezit één duidelijke hoofdstroming: de Rooms-katholieke kerk. De historische steden die tevens onder de rivieren lagen, vertoonden ditzelfde patroon.

Mijnsteden

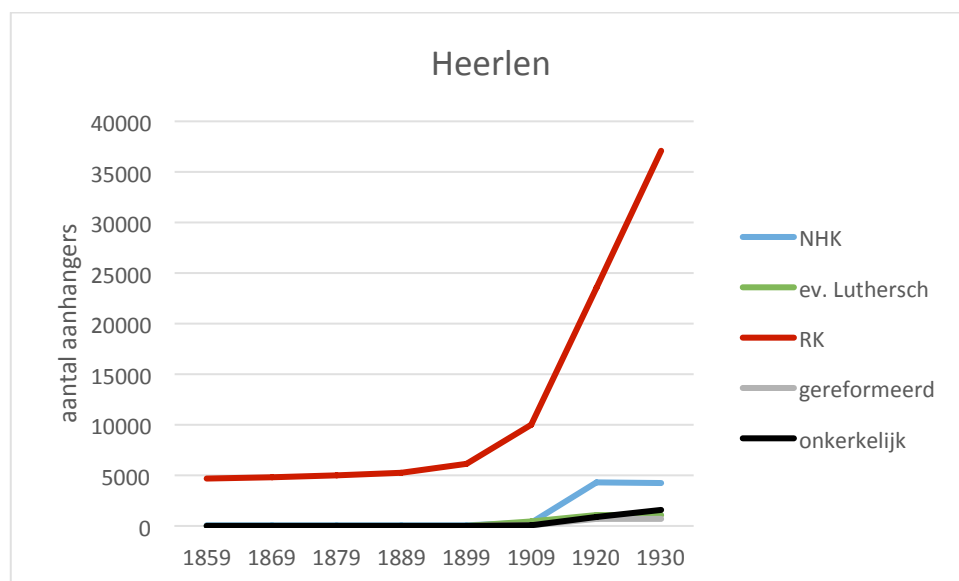
In Nederland waren diverse kolenmijnen zowel door de Nederlandse staat als door particuliere bedrijven gebouwd en in gebruik tussen 1815 en 1974. Vanwege deze steenkoolproductie verbeterde de staat de infrastructuur bij de mijnen. Zo konden de kolen makkelijk worden vervoerd en bevorderde de export en de energievoorziening van Nederland. Deze verbeterde infrastructuur, gecombineerd met de nieuwe werkgelegenheid in de Limburgse kolenmijnen, zorgde voor een

nieuwe lichte inwoners en bracht een groei op gang voor de nabije dorpen. Voorbeelden van deze dorpen zijn Heerlen, Brunssum, Geleen en Kerkrade.

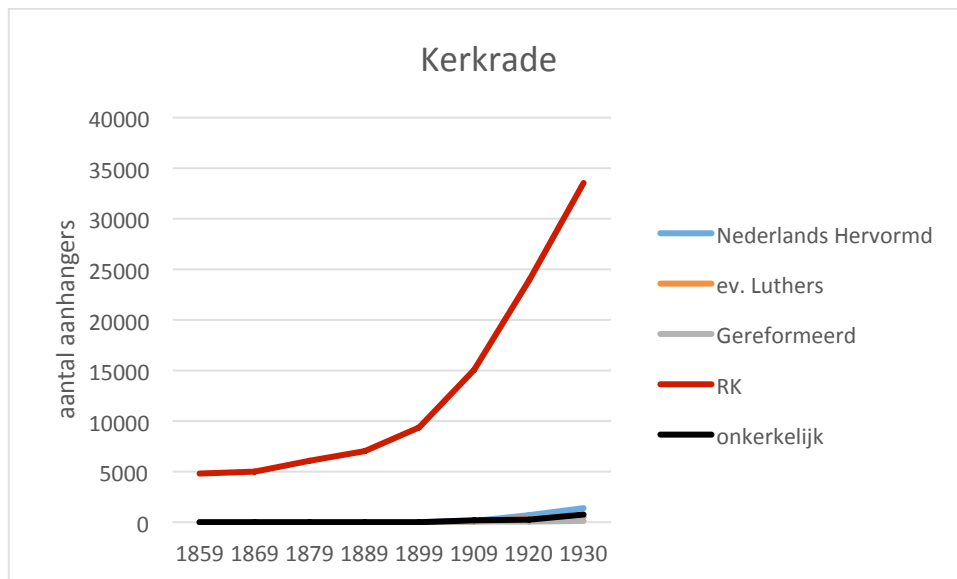
Heerlen en Brunssum

Met de komst van de spoorlijn Sittard - Herzogenrath in 1896, die vijf jaar later in gebruik ging, groeide het bevolkingsaantal in Heerlen aanzienlijk. Voor de nieuwe inwoners uit binnen- en buitenland moesten huizen en winkels worden gebouwd en de daarbij behorende wegen aangelegd. Heerlen verstedelijkte hierdoor in een rap tempo. Vanaf de volkstellingen van 1909, acht jaar na het openen van de spoorlijn, breidt de stad enorm uit (zie figuur A in appendix). Deze groei bracht kerkelijke pluriformiteit met zich mee (zie figuur twaalf). Waar in 1859 nog de Rooms-katholieke kerk de hoofdstroming was met 97.3 procent, was dit percentage in 1930 gedaald tot 82.5 procent. Daarentegen was de Nederlands Hervormde Kerk gegroeid met ruim acht procent. Samen met de hogere bevolkingsgroei groeide ook het aantal verschillende stromingen.

In Brunssum (figuur D in de appendix) begon de regering in 1913 met het aanleggen van de eerste mijnschachten. In 1917 startte het delven van kolen in deze mijn. Ook hier trok de arbeidsgelegenheid enorm veel mensen aan met als gevolg dat Brunssum groeide. Heerlen en Brunssum lijken elkaar te weerspiegelen. Beiden hebben de Rooms-katholieke kerk als kerkelijke hoofdstroming. De Nederlands Hervormde kerk ervoer een kleine groei vanaf 1909, net als de onkerkelijken. Tevens lijken de ontwikkelingen erg op de andere zuidelijke steden als Eindhoven, Breda en 's-Hertogenbosch, waar de kerkelijke diversiteit laag was en de Rooms-katholieke kerk de hoofdstroming vormde.

Figuur 12 Heerlen kerkelijke stromingen 1859-1930

Figuur 12 kerkelijke stromingen in Kerkrade 1859-1930

Kerkrade en Geleen

Waar het religieuze patroon van Brunssum de gelijkenis toont van Heerlens patroon, komt het patroon van Kerkrade (figuur dertien) overeen met het gevonden patroon in Geleen. Het enige wat de twee steden onderscheidt is de groei die eerder inzet in Kerkrade dan in Geleen. Geleen kwam op als industriegemeente na de bouw van de kolenmijn 'Maurits' in 1915. Daarna steeg het aantal inwoners aanzienlijk (zie figuur B in appendix). De Rooms-katholieke kerk was tot 1909 vrijwel het enige geloof met aanhangers in Geleen. Na de opening van de kolenmijn groeide het aantal Nederlands Hervormden en onkerkelijken. Desalniettemin waren deze groeperingen bij elkaar genomen nog steeds miniem in vergelijking met het aantal Rooms-katholieken dat in hoog tempo groeide.

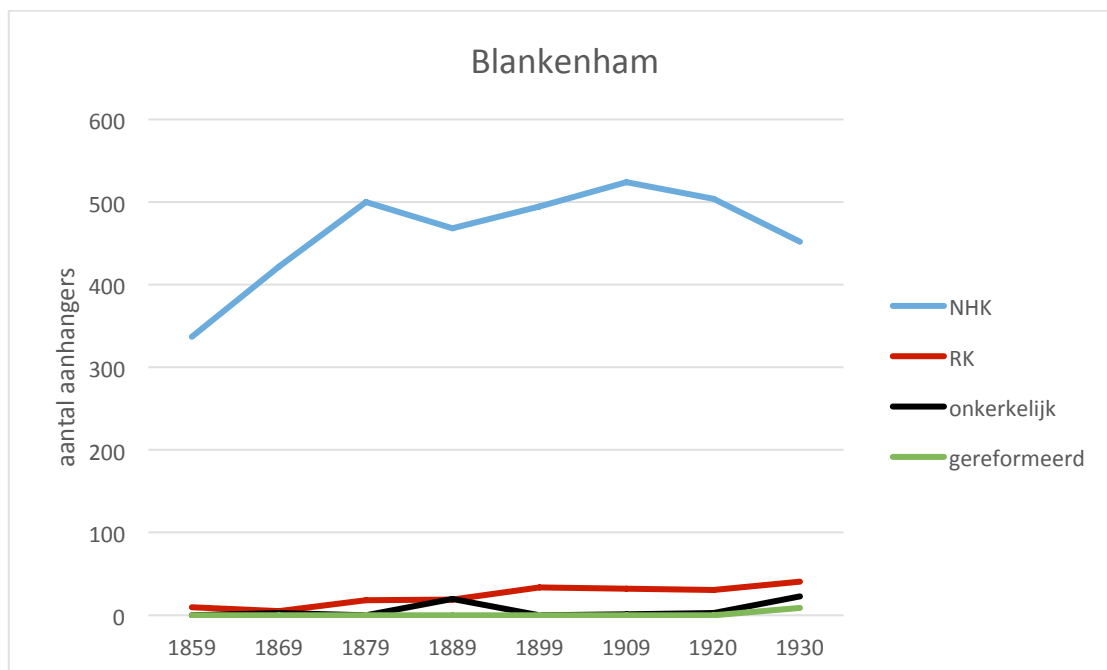
In de Limburgse mijnsteden was de Rooms-katholieke kerk prominent aanwezig en vormden de overige gezindten de minderheid. De onkerkelijken kregen vanaf de 20e eeuw iets meer aanhang maar dit aandeel was relatief klein vergeleken met de historische steden in het noorden van Nederland. Wederom lijkt het dat de steden beneden de rivieren slechts één enkele hoofdstroming hebben: de Rooms-katholieke kerk.

Dorpen

Om te kunnen spreken van een stedelijk patroon dat te onderscheiden is van een landelijk patroon moeten ook kerkelijke gezindten in dorpen worden onderzocht. De dorpen die gebruikt worden de hypothese te testen zijn Blankenham, Hasselt, Katwoude en Loenen. Deze dorpen komen uit de reeds onderzochte streken.

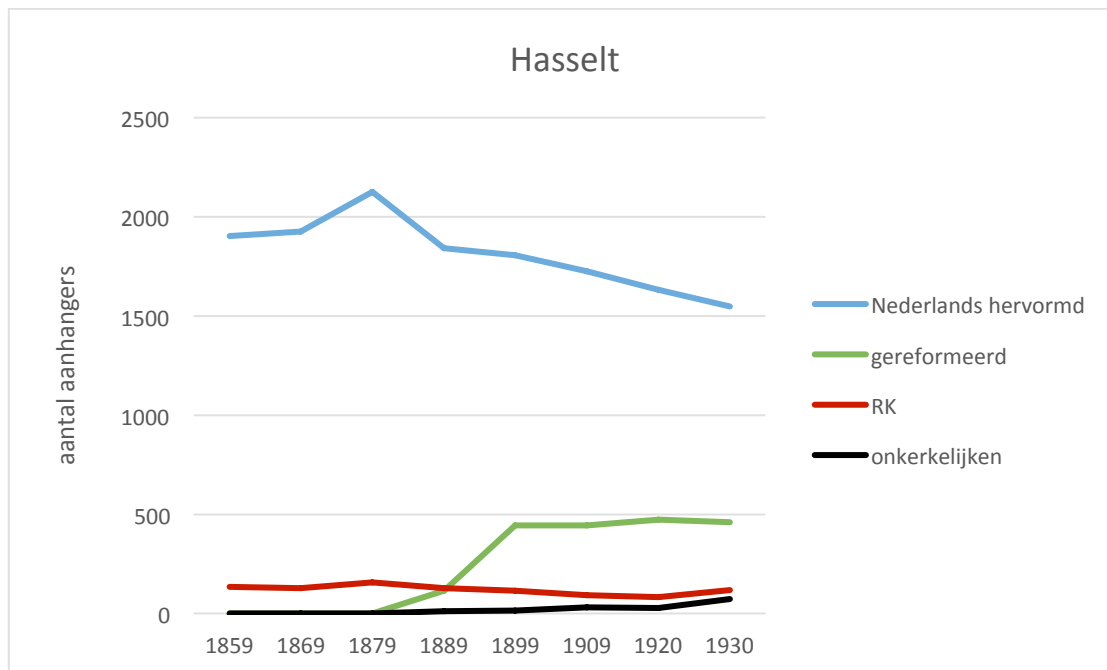
Blankenham

Blankenham ligt net als Almelo en Hellendoorn in Overijssel. Dit dorp profiteerde niet zoals de bovenstaande textielsteden van de textielindustrie en de nieuw gebouwde infrastructuur. De bevolkingsgroei van Blankenham bleef laag (zie figuur veertien). Tussen 1859 en 1879 ervoer Blankenham slechts een kleine bevolkingsgroei. Vanaf 1889 blijft het inwonertal circa 500 inwoners. Waar de industrialisatie bij textiel- en mijnsteden nog voor een groeispurt zorgde rond de 20^e eeuw, was dit niet het geval bij Blankenham. De stad onderging nauwelijks veranderingen binnen de kerkelijke gezindten tijdens de periode van 1859 tot 1930 en behield hetzelfde kerkelijke patroon: een Nederlands Hervormde Kerk als hoofdstroming gepaard met een zeer kleine Rooms-katholieke stroming. De onkerkelijken en gereformeerden speelden een bijna onzichtbare rol op het kerkelijke toneel in Blankenham.

Figuur 134 Blankenham kerkelijke stromingen en inwoners 1859-1930

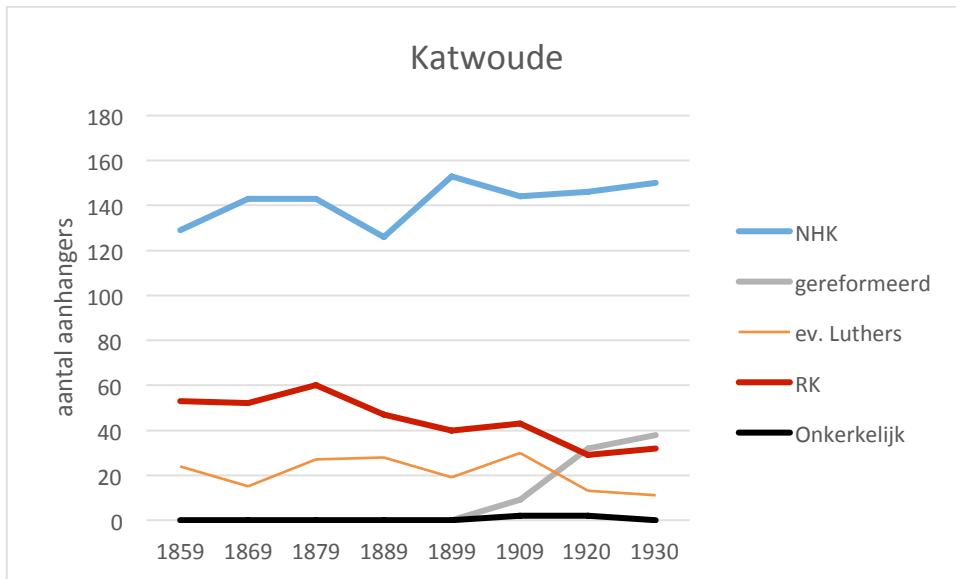
Figuur 15 Hasselt kerkelijke stromingen en inwoners

Hasselt

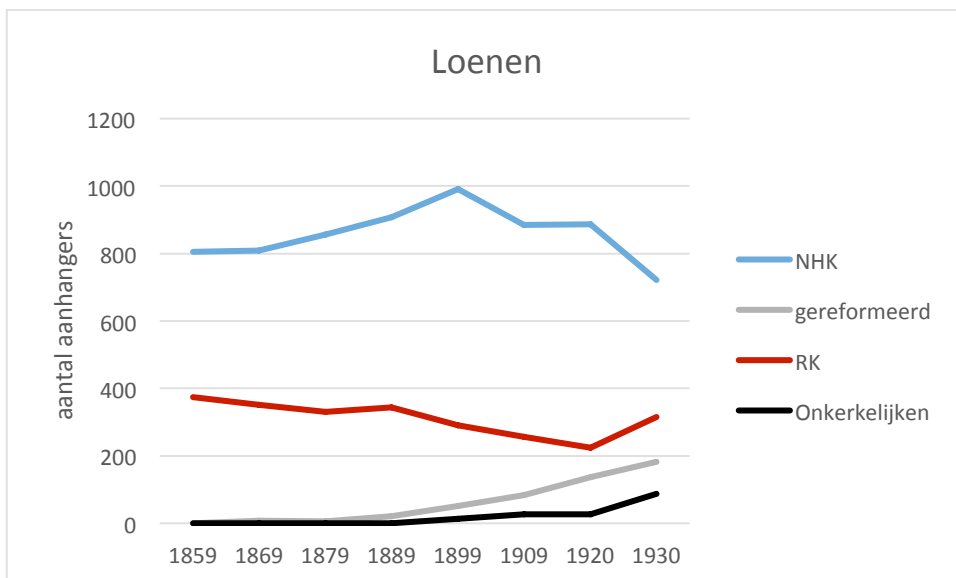
Hasselt is eveneens een dorp in Overijssel met nauwelijks bevolkingsgroei tussen de periode 1859 en 1930. De Nederlands Hervormde kerk groeide tot het einde van de 19^e eeuw evenredig met het inwonersaantal. Toch bood Hasselt wel een voedingsbodem voor de gereformeerde gezindte: vanaf 1899 won de stroming veel aanhangers. Opvallend hieraan is dat er tegelijkertijd een daling plaatsvond binnen de stroming van de christelijk afgescheidenen (zie figuur 15 en E in de appendix). Dit duidt op een overloop van afgescheidenen naar gereformeerden.

Katwoude en Loenen

Katwoude is een dorp in de provincie Noord-Holland met een bevolkingsgroei die nauwelijks toenam tussen 1859 en 1930. Het dorp ervoer geen verstedelijking maar wel een kleine verandering binnen de kerkelijke diversiteit (zie figuur zestien). De opkomst van de gereformeerde kerk in 1899 zorgde voor een daling van aanhangers van de andere stromingen. Desalniettemin was vrijwel niemand onkerkelijk in het dorp. Loenen (figuur zeventien) vertoont een iets grotere groep onkerkelijken, gepaard met een sterkere daling in de Nederlands Hervormde gezindte. Deze kerk bleef desalniettemin toch de hoofdstroming van de dorpen.

Figuur 16 kerkelijke stromingen in Katwoude 1859-1930

Figuur 17 kerkelijke stromingen in Loenen 1859-1930

Verklaringen

Op basis van de gevonden patronen kunnen er een aantal analyses worden gemaakt met betrekking tot de geografische spreiding van de kerkelijke stromingen en de kerkelijke diversiteit. Er zijn twee verschillende patronen die uitsluitend in steden voorkomen. Deze twee patronen lijken een landelijke indeling te hebben: een noordelijk patroon en een zuidelijk patroon waarbij de Nederlandse rivieren de patronen geografisch van elkaar scheiden. De grote overeenkomsten in de noordelijke steden betreffen kerkafval en een toename in kerkelijke diversiteit. Daarnaast groeide de groep onkerkelijken en gereformeerden terwijl de Nederlands Hervormde kerk juist in omvang afnam. Hierdoor lijkt het dat de Hervormden die de kerk verlieten zich aansloten bij de gereformeerden of onkerkelijk werden. De Rooms-katholieke kerk groeide constant in de noordelijke steden. De zuidelijke steden lieten juist een kleine kerkelijke diversiteit zien en hadden één duidelijke kerkelijke hoofdstroming: de Rooms-katholieke kerk. De grootste gezindte groeide daar bijna evenredig met de bevolking mee. Deze ontwikkelingskenmerken kwamen alleen in de steden voor en was dus geen landelijke ontwikkeling. In dit hoofdstuk worden mogelijke verklaringen voor deze stedelijke kenmerken uiteengezet.

Kerkafval

Zoals de cijfers van de steden tonen, heeft de Nederlands Hervormde kerk relatief het grootste ledenverlies geleden. Al bij de volkstelling van 1889 had de hervormde kerk 180 duizend kerkleden verloren aan de Doleantiebeweging. Deze beweging kwam voort uit de Nederlands Hervormde kerk. Ze noemden zich de 'Nederduitse Gereformeerde Kerk'. Om zichzelf te omschrijven gebruikten ze de term 'dolere' –'klagend' in het Latijn- om hun onvrede duidelijk te maken over de kerkelijke organisatie die de door hun gewenste reformatie blokkeerde. De Doleantie was een van de grootste afscheidingen van de Nederlands Hervormde kerk. Deze afscheiding is goed te zien in verschillende steden. Figuren vier en vijf tonen de patronen van Rotterdam en 's-Gravenhage. Deze patronen laten een duidelijke daling in de Nederlands Hervormde kerk zien die gepaard gaat met een stijging in aanhangers van de gereformeerde kerk.

Toch zijn niet alle 'verloren' kerkleden te verklaren met de Doleantiebeweging. Er is een aandeel dat de hervormde kerk heeft verlaten en zichzelf niet bij een andere stroming heeft gevoegd. Zo trad er in vele steden verlies op bij de Nederlands Hervormde kerk, dat maar deels te verklaren is met de stijging van het aantal gereformeerden. Het andere deel is te verklaren door een groeiend aantal onkerkelijken. Figuren acht en negen tonen kerkafval van Almelo en Enschede. Hier lijkt de daling van de Nederlands Hervormde kerk overeen te komen met de stijging van het aantal

onkerkelijken. Andere steden tonen een exceptionele groei in onkerkelijken. Amsterdam (figuur drie) en Rotterdam (figuur vier) laten een uitzonderlijke groei in onkerkelijkheid zien. Hierbij is het belangrijk om te melden dat het gaat om kerkafval en niet zozeer om geloofsafval. Onkerkelijkheid betekent niet vanzelfsprekend atheïsme, maar dat de persoon in kwestie zich niet rekent tot een bestaande gezindte of levensbeschouwing. Dit hoeft dus niet te betekenen dat deze persoon ongelovig is.

De gemoderniseerde maatschappij bracht een groter aanbod aan institutionele stromingen met zich mee op het gebied van zingeving en levensbeschouwing⁴⁶. Naast kerkelijke instituties waren ook andere maatschappelijke instituties geïntroduceerd waardoor de kerkelijke stromingen concurrentie kregen van sociale verenigingen en arbeiderspartijen. Het is daarom ook niet verrassend dat ontkerkelijking en afscheiding in de moderne en geïndustrialiseerde steden ontstond. Hier zat immers die concurrentie. Met de opkomst van de verzorgingsstaat en het moderne verenigingsleven namen nieuwe instituties de rol van de kerk en godsdienst over. Dit zou de grote hoeveelheid onkerkelijken verklaren die te zien zijn in figuur drie en vier; de historische steden Rotterdam en Amsterdam.

Jos Becker en Joep de Hart schrijven in *Godsdienstige veranderingen in Nederland: 'religie is geïndividualiseerd en gedemocratiseerd'*⁴⁷. Doordat onafhankelijke instituten in de moderne samenleving de kerkelijke taken overnamen, nam de kerk niet langer de centrale plaats in en werd verschoven van een aanzienlijk maatschappelijke positie naar de privésfeer⁴⁸. De kerkganger kiest dus zelf waarin hij gelooft en hoe hij dit uit, zonder de institutionele druk⁴⁹. De theorie van Becker en De Hart zou in dit geval verklaren waarom in dorpen de onkerkelijkheid miniem is. Hier had de moderne wereld zijn intrede nog nauwelijks gedaan en nam de kerk nog wel een belangrijke positie in. Tevens sluit deze theorie aan op de bewering van Inglehart. Door de industrialisatie werden steden gemoderniseerd en liepen dorpen leeg. De moderne stad had, zoals Inglehart beschreef, ruimte voor nieuwe prioriteiten nadat de materiële wens was vervuld. Het platteland zat echter nog in de zogeheten pre-materiële cultuur en had nog geen ruimte voor deze nieuwe prioriteiten. Dit vertaalt zich in weinig ontwikkelingen op het gebied van de kerkelijke aanhang en diversiteit in de Nederlandse dorpen (figuur veertien tot en met zeventien).

Ook kan kerkafval een gevolg zijn van anti-institutionele en socialistische denkbeelden. Sociale arbeidersbewegingen waren aanvankelijk van een sterk anti-kerkelijke aard en erg actief in de fabriekssteden. Voor vele sociaal ontevreden arbeiders bood het socialisme een alternatief voor

---

⁴⁶ H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten van de reformatie tot heden*, 226.

⁴⁷ J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland* (Den Haag 2006) 103.

⁴⁸ Knippenberg, 228.

⁴⁹ J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, 103

religie. Een goed voorbeeld hiervan is de uitspraak van Domela Nieuwenhuis: ‘Het bestaan der kerkgenootschappen staat hinderlijk in den weg aan het humanisme, wat naar mijn heilige overtuiging het hoogste is. Voor mij is niet het christen-zijn, maar het mensch-zijn de hoofdzaak⁵⁰. Het socialisme is echter niet opgenomen in de volkstellingen. Het kan dus zijn dat onder het aantal

Richtingen	Hervormd	Gereformeerd	Katholiek	Niet-kerkelijk	Overige
	%				
15	43	11	32	2	12
13	47	6	30	2	15
12	58	9	23	2	8
11	52	8	32	2	6
10	66	9	18	1	6
9	57	9	25	3	6
8	63	13	17	2	4
7	65	12	16	2	4
6	66	12	17	2	3
5	62	13	23	1	2
4	61	9	28	0	1
3	42	6	52	0	1
2	19	1	81	0	0
1	3	0	97	0	0
Totaal	49	8	36	1	6

Bron: CBS, Volkstelling 1889.

Figuur 18 kerkelijke diversiteit in gemeentes 1889

onkerkelijken er een aantal socialisten zijn die dit als alternatief voor religie zagen.

Ten slotte zorgde meer welvaart voor groeiende dorpen en steden, een grotere mobiliteit en meer menselijk contact tussen andere stromingen en onkerkelijken. Ook waren er meer hogere opleidingen beschikbaar waarbij objectiviteit hoog in het vaandel stond –En waar dus niet binnen de kaders van de Bijbel werd onderzocht. Deze factoren droegen allemaal bij aan een discours waarbij buiten de door de kerk omschreven kaders werd gedacht.

Een laatste verklaring voor kerkafval zou van een demografische aard kunnen zijn: vergrijzing. Oudere aanhangers sterven en dit zou kunnen resulteren in een daling binnen de kerkelijke leden. C.J.M. Schuyt en E. Taverne spreken dit in een onderzoek tegen. Zij onderzochten ‘vergrijzing’ onder de constante kerkgangers⁵¹ en lokaliseren deze ingezette secularisatie echter pas rond de jaren vijftig en zestig in de 20^e eeuw. Vergrijzing binnen de kerkleden is dan ook geen verklaring voor kerkafval in de industriële periode.

Toch speelden er ook versterkende elementen op de achtergrond zoals verzuiling: dit heeft

⁵⁰ F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1910) 48.

⁵¹ C.J.M. Schuyt en E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 356.

de sociale cohesie alsnog kunnen versterken. Deze sociale cohesie zou een verklaring kunnen zijn van de enorm stabiele aanhang van de Rooms-katholieke Kerk. In elke onderzochte stad gelegen in het noordoosten toonde de Rooms-katholieke kerk geen grote stijging in leden maar ook geen daling. In de zuidelijke steden onder de rivieren domineerde een duidelijke kerkelijke stroming: de Rooms-katholieke kerk. Gedurende de negentiende eeuw ontwikkelden de Katholieken zich als een eenheid beneden de rivieren. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 stimuleerde dit proces⁵². De patronen van Eindhoven, Breda en de mijnsteden zijn hier een goed voorbeeld van.

Kerkelijke diversiteit

Naast kerkafval is ook toenemende kerkelijke diversiteit een kenmerk van de kerkelijke ontwikkeling in het noordelijke deel van Nederland (zie figuur achttien). Het zuiden heeft daarentegen juist een kleine diversiteit binnen de kerkelijke stromingen. Het aantal kerkelijke richtingen is het grootst in de grotere gemeenten en het kleinst in de kleinere gemeenten. De pluriformiteit in kerkelijke gezindten is deels ontstaan door verschillende afscheidingen van al bestaande (hoofd)stromingen. Vooral de gereformeerde kerken scheidden zich vaak af en voegden zich daarnaast menigmaal samen. In 1892 ontstond de Gereformeerde kerk die voortkwam uit de kerken van de doleantie en het grootste deel van de Christelijke gereformeerde kerk. Maar ook buiten deze hoofdstromingen nam de diversiteit in hoge mate toe. In de volkstellingen worden steeds meer religieuze groeperingen in kaart gebracht: in 1899 vormen adventisten een nieuwe categorie samen met Jehova getuigen⁵³. Een goed voorbeeld van kerkelijke diversiteit is 's-Gravenhage (figuur F in de appendix). 's-Gravenhage telt al veertien verschillende religieuze stromingen en hier zijn veel kleine groepen, zoals Mohammedanen (later Islamieten genoemd), zelfs nog genegeerd.

Uit de figuren van de steden en de dorpen in zowel het noorden als zuiden is een conclusie te trekken. Als het aantal kerkelijke richtingen weinig is, betreft de hoofdstroming vrijwel altijd de Rooms-katholieke kerk. Dit tonen de figuren van steden onder de rivieren, zoals Breda, Eindhoven en de mijnsteden. Hier is er één duidelijke kerkelijke hoofdstroming. De overige stromingen bevatten een miniem deel van de bevolking. Figuur achttien is een weergave van het aantal kerkelijke hoofdrichtingen en hun leden in percentages in gemeentes. De gegevens in de tabel tonen dat in gemeentes met één tot drie kerkelijke richtingen, de grootste richting de Rooms-katholieke kerk is. Bij grotere gemeentes gaat dit niet meer op. Omgekeerd geldt dat hoe meer geloofsrichtingen de stad telt, hoe groter de onkerkelijkheid is. Vrijwel elk Brabantse stad of dorp is Rooms-katholiek met maximaal drie hoofdrichtingen.

Maar waarom komt deze pluriformiteit alleen voor in de steden? Een reden hiervoor kan zijn

---

⁵² Ibidem.

⁵³ volkstellingen CBS

dat in de steden verschillende religies botsten en zich afscheidden. Bovendien tellen de moderne omstandigheden ook hier weer zwaar mee. De industriële omgeving samen met de massabevolking creëerde nieuwe kansen voor religies en werd een voedingsbodem voor socialistische bewegingen. Daarnaast droegen immigranten in fabriekssteden ook bij aan de kerkelijke diversiteit. Deze buitenlandse arbeiders vormden echter per stroming een marginale groep binnen de gemeentes.

De twee grote kenmerken van noordelijke stad –Kerkelijke diversiteit en kerkafval- hebben verschillende mogelijke verklaringen. Ondanks de verzuiling die speelde op de achtergrond kwamen socialistische arbeidersbewegingen op met een aanvankelijk sterk anti-kerkelijke aard. Voornamelijk in de fabriekssteden, waar fabrieksarbeiders bijna de gehele stadsbevolking telde, vond deze beweging steun. Dit vormt een goede verklaring voor het kerkafval die in veel hogere mate in de moderne stad voorkwam. De kerkelijke pluriformiteit is het resultaat van processen als modernisering, secularisering, individualisering, institutionele verscheidenheid, en toont tevens de invloed van internationale migratiestromen: de modernisering van de samenleving bracht een grotere mobiliteit op gang. De kerk verplaatste van een maatschappelijke positie naar de privé sfeer, en werd ten slotte vervangen door het sociale verenigingsleven en de verzorgingsstaat. Immigratie door buitenlandse arbeiders droeg bij aan de kerkelijke diversiteit omdat de immigranten hun exotische religie naar Nederland brachten.

Conclusie

Wat zijn de verklaringen voor de kerkelijke verschuiving die plaatsvond in de Nederlandse steden tussen 1859-1930?

Tijdens het onderzoeken van kerkelijke verschuivingen in verstedelijkte gebieden konden er verschillende kenmerken worden vastgesteld. Allereerst zijn er twee vastgestelde patronen. In het (overwegend) protestantse noorden hadden historische steden een enorme kerkelijke diversiteit. Hierbij zijn de hoofdstromingen relatief veel groter dan de kleinere stromingen zoals doopsgezinden of Israëlieten. De twee hoofdstromingen in het noorden zijn in 1859 de Nederlands Hervormde kerk en de Rooms-katholieke kerk. In 1930 vormen de onkerkelijken een derde en soms zelfs een tweede hoofdstroming. Deze groei kan worden verklaard met kerkafval binnen de Nederlands Hervormde kerk. Kerkafval is dan ook een belangrijk tweede kenmerk van de noordelijke steden. Steden in de provincies Noord-Brabant en Limburg toonden een ander kerkelijk patroon. Zo hadden de steden weinig verschillende kerkelijke stromingen in de gemeentes en was de hoofdstroming altijd de Rooms-katholieke kerk. Uit deze twee patronen kan een conclusie worden getrokken: wanneer het aantal stromingen gering is, is de kerkelijke hoofdstroming vrijwel altijd de Rooms-katholieke kerk. De dorpen daarentegen hadden aanzienlijk minder onkerkelijken. De religieuze stromingen bleven op het platteland gedurende zeventig jaar bijna onveranderd. De kerkelijke verschuiving is dan ook een stedelijke ontwikkeling en geen landelijke ontwikkeling.

De twee grote kenmerken van de stad –kerkelijke diversiteit en kerkafval- hebben verschillende mogelijke verklaringen. Ondanks de verzuiling die speelde op de achtergrond kwamen socialistische arbeidersbewegingen op met een aanvankelijk sterk anti-kerkelijke aard. Voornamelijk in de fabriekssteden vond deze beweging steun. Dit vormt een goede verklaring voor het kerkafval dat in veel hogere mate in de moderne stad voorkwam. De kerkelijke pluriformiteit was het gevolg van processen als modernisering, secularisering en individualisering door bijvoorbeeld de komst van het sociale verenigingsleven en de verzorgingsstaat.

De kerkelijke verschuiving tussen 1859 en 1930 is dus een stedelijk proces gezien grote veranderingen voornamelijk plaatsvonden in de steden in tegenstelling tot het platteland. De migratie van dorp naar stad zorgde voor een samenkomst van verschillende religies en gaf men de kans tot het afscheiden, samenvoegen, of het starten van een stroming. Deze uitkomst bevestigt dan ook voor een groot gedeelte de theorie door Inglehart: verstedelijking zorgde voor een culturele verschuiving waarbij de kerk niet langer een centrale positie binnen de gemeenschap nam. In de stad was behoefte aan een sociaal verenigingsleven en maatschappelijke participatie die de bewoners zou

binden. Op deze manier had verstedelijking niet alleen gezorgd voor een 'cultural shift', maar ook voor een 'religious shift'.

Verder onderzoek is nodig om de kerkelijke verschuiving in Nederlandse steden beter in kaart te brengen. In dit paper worden vier dorpen en zestien steden beschreven. Deze aantallen zouden in verhouding moeten zijn voor een optimale vergelijking. De analyses van de kerkelijke ontwikkelingen in meerdere dorpen zijn hiervoor nodig. Door het onderzoeken van meerdere dorpen, wordt een betrouwbaar plattelands patroon vastgesteld. Daarnaast zegt dit onderzoek iets over de verklaringen van de kerkelijke verschuivingen tijdens de industriële periode. Het zegt echter niets over het kerkelijke gedrag. Het zegt niets over het aantal kerkelijke bezoeken per lid of gewoontes met betrekking tot het geloof. Zo kunnen we bijvoorbeeld niet vaststellen of er een daling in het aantal kerkelijke bezoeken vooraf ging aan kerkafval. Ten slotte is dit onderzoek zeer afhankelijk van de tienjaarlijkse volkstellingen. Om de studie meer onafhankelijk te maken van de tienjaarlijkse volkstellingen, kan gebruik worden gemaakt van de kerkelijke registers in de afzonderlijke gemeentes. Op deze manier worden de verwerkte cijfers gecontroleerd op juistheid en de ontbrekende cijfers aangevuld (zoals in het geval van de ontbrekende cijfers in de Brabantse gemeentes).

Om dit onderzoek volledig te maken, is het dus nodig om meer dorpen te analyseren. Daarnaast zou het kerkelijke gedrag erbij kunnen worden betrokken. Wanneer het kerkelijke gedrag wordt geanalyseerd in combinatie met de kerkelijke verschuivingen, kunnen de verklaringen beter worden getoetst. Ten slotte maakt het gebruik van verschillende bronnen, naast de volkstellingen, de studie meer onafhankelijk.

Bibliografie

Becker, J. en Hart, J. de, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie* (Den Haag 2006).

Boomkens, R., e.a., *Stad zonder horizon* (Amsterdam 1977).

Deilfgaauw, G. Th. J., 'Bevolkingsvraagstuk en industrialisatie als Economische problemen voor Nederland', *De economist* (zp 1949 nr 1).

Dokkum, J. D. C. van, 'Brieven van het platteland', *De groene Amsterdammer* (zp 1915 nr 16).

Inglehart, R., *Culture shift in advanced industrial society* (Princeton 1990).

De Loor, H.D., 'De protestanten in de 20ste eeuw', in: Jongh, E. de en van Tijn, Th., *58 Miljoen Nederlanders en hun kerken* (Amsterdam 1979).

Kaajan, H.I.J., 'Kerkafscheiding te 's-Gravenhage', *Holland regionaal historisch tijdschrift* (Dordrecht 1985).

Klerk, L. de, 'Bespiegelingen over groei, stagnatie en contractie', *Rooilijn 43.5* (zp 2010).

Klerk, L. de, 'Verstedelijking 5.0.', *Rooilijn 24.5* (zp 2010).

Knippenberg, H., *De religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten van de reformatie tot heden* (Gorcum 1992).

Nieuwenhuis, F., D., *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1910).

Poppel, F. W. A. van., *Stad en platteland in demografisch perspectief. De Nederlandse situatie in de periode 1850-1960* (Voorburg 1984).

Schuyt, C.J.M., en Taverne, E., 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).

Steenbekkers, A., en Vermeij, L., *De dorpenmonitor: ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners* (Den Haag 2013).

Steigenga, W., *Industrialization-emigration* (Den Haag 1955).

Stuart, C. A. Verrijn, *Inleiding tot de beoefening van statistiek* (Haarlem 1910).

Verrips, J., *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971* (Amsterdam 1977).

Woud, A. van der, *Een nieuwe wereld* (Amsterdam 2006).

sites

CBS, 'Huwten en Huwelijksontbinding' (versie maart 2014)

<http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37890&D1=0-42,47-64,69-82&D2=0-4&D3=22-24&VW=T> (21 december 2014).

Eindhoven Chronos, 'Een geschiedenis van Eindhoven' (versie zj)

<http://www.hvogels.dds.nl/eindhoven/geschiedenis.html> (11 januari 2015).

Encyclo, 'Verstedelijking', (versie 29 juni 2008) <http://www.encyclo.nl/lokaal/10766> (25 december 2014).

Schelven, A.L. van., 'Salomonson, Godfried (1838-1911)' (versie zj)

<http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/salomonson> (8 januari 2015).

Digitale volkstellingen

Volkstellingen 1795-1971, 'Volkstellingen 1859' (versie zj)

<http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1859/index.html> (19 november 2014).

Volkstellingen 1795-1971, 'Volkstellingen 1869' (versie zj)

<http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1869/index.html> (19 november 2014).

Volkstellingen 1795-1971, 'Volkstellingen 1879' (versie zj)

<http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1879/index.html> (19 november 2014).

Volkstellingen 1795-1971, 'Volkstellingen 1889' (versie zj)
<http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1889/index.html> (19 november 2014).

Volkstellingen 1795-1971, 'Volkstellingen 1899' (versie zj)
<http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1899/index.html> (19 november 2014).

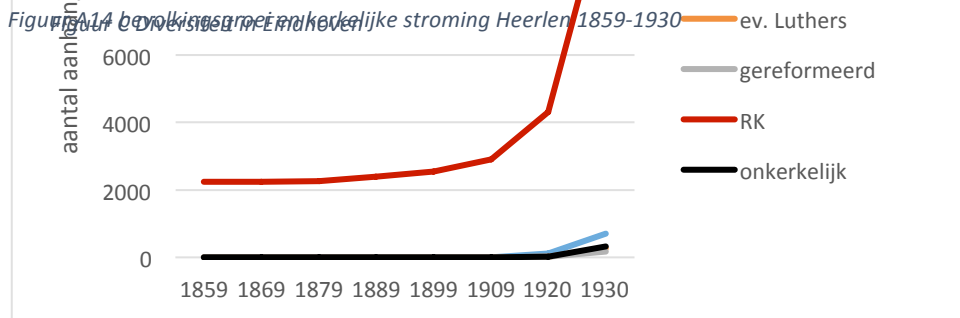
Volkstellingen 1795-1971, 'Volkstellingen 1909' (versie zj)
<http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1909/index.html> (19 november 2014).

Volkstellingen 1795-1971, 'Volkstellingen 1920' (versie zj)
<http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1920/index.html> (19 november 2014).

Volkstellingen 1795-1971, 'Volkstellingen 1930' (versie zj)
<http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1930/index.html> (19 november 2014).

Appendix

jaar	NHK	evang. Luth	Rooms-K	gereformeerd	Onkerkelijk	bevolking
1859	60	2	4681	0	0	4810
1869	47	0	4807	0	0	4927
1879	53	0	4989	0	3	5105
1889	44	1	5260	1	1	5350
1899	75	9	6151	1	22	6311
1909	348	464	10003	43	66	10976
1920	4312	1096	23572	668	914	30829
1930	4216	1056	37083	709	1609	44969

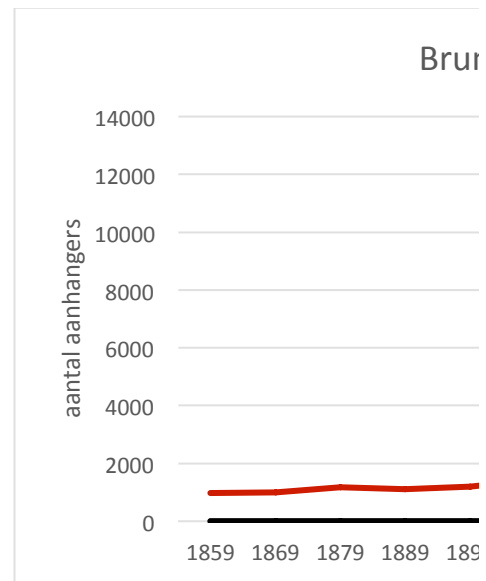

	Remonstranten		Christelijk afgescheiden		Doopsgezinden		Evangelisch Luthers		Herstelde Luthers		Israëlieten (Nederduits)	
	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
1859	0	0	0	0	0	0	0	1	2	3	54	47
1869							2	1	3	1	79	87
1879		1			1	1	3				90	80
1889	5	2	5	4		3	3	2	1		88	82
1899	2	1			2	1	2	1	1	2	112	113
1909	4	3	2	3	4	2	10	7	3	3	114	110
1919	10	18	5	7	23	18	96	59	3	5	169	155
1929	61	43	103	120	93	81	321	286	14	13	234	182

Figuur B15 kerkelijke stromingen in Geleen 1859-1930

| Christelijk afgescheidenen | beh. Tot de gereformeerde kerken. |

	M.	V.	M.	V.
1859	56	56		
1869	108	87		
1879	95	92		
1889	164	152	63	51

Figuur 16 Kerkelijke stromingen 1859-1930 in Brunsum

genoemde kerkgenootschappen
Portugese Israëlieten
Nederduitse Israëlieten
Grieken
Oud-Roomsen
Roomsk-Katholieken
eh. Tot de gereformeerde kerken
Herstelde Lutherse
Evangelisch luthersen
doopsgezinden
Christelijk afgescheidenen
Remonstranten
Walsch Hervormd
(Nederlands hervormde kerk)

Figuur E christelijk afgescheidenen en gereformeerden in aantallen te Hasselt (1859-1930)

1930	11	8	225	235
------	----	---	-----	-----

